

Raya Dunayevskaya: Hegel ve Marx Arasındaki Diyalektik Sınırlar¹

Dr. Dilan ERGÜN TEKİNGÜNDÜZ

dilanergun@hotmail.com.tr

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5829-588X?lang=en>

Özet

Bu çalışma Raya Dunayevskaya'nın kurucusu olduğu Marksist- Hümanist düşünceden yola çıkarak Hegel ve Marx arasındaki diyalektik ilişkiyi Marksizmin temel olgularından biri olan 'yabancılaşmış emek' kavramı dolayımında tartışabilmeyi amaçlamaktadır. Dunayevskaya için Marx'ın *1844 İktisadi ve Felsefi El Yazmaları* ile birlikte hümanizme yaptığı vurgu, Hegel'in mutlak idealizminde merkezi role sahip olan olumsuzluk diyalektiğinin devrimci yönünü keşfetmesiyle doğrudan ilişkilidir. İşçi hareketleri, mutlak olumsuzluğun diyalektiğini deneyimledikleri andan itibaren insani bir kendi kaderini tayin etme yetisine sahip özgürlük mücadelelerine dönüşmektedir. Buna göre Hegel'in 'olumsuzlamanın olumsuzlanması' olarak formüleştirdiği diyalektik yasa, Marx tarafından ilk olumsuz yabancılaştırılmış emeğin ya da özel mülkiyetin kaldırılarak-içerilmesi -Aufhebung- olarak okunmaktadır. Dunayevskaya için Marx, geleneksel Marksizmin aksine, Hegelci diyalektiği bir kurtuluş felsefesine dönüştürerek mistik kuşatmasından kurtarabilecek tek kişidir. Böylece Dunayevskaya tarafından Marx ve Hegel arasındaki sınırlar, Marx'ın Hegel'e borcu olduğunu düşündüğü mutlak olumsuzluk/ olumsuzluk diyalektiği üzerinden belirlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Raya Dunayevskaya, Karl Marx, Hegelci Diyalektik, Yabancılaşmış Emek, Marksist-Hümanizm.

¹ Bu çalışma, yazarın doktora tezinden hareketle hazırlanmıştır.

Raya Dunayevskaya: Dialectical Boundaries Between Hegel And Marx

Abstract

This article aims to discuss the dialectical relationship between Hegel and Marx, based on the Marxist-humanist thought of which Raya Dunayevskaya is the founder, through the concept of "alienated labor", which is one of the fundamental phenomena of Marxism. For Dunayevskaya, Marx's emphasis on humanism in *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, is directly linked to his discovery of the revolutionary aspect of the dialectics of negativity, which was at the heart of Hegel's absolute idealism. Thus, from the moment when workers' movements discover the dialectic of absolute negativity, they are transformed into freedom struggles capable of human self-determination. Thus, the dialectical law formulated by Hegel as the 'negation of the negation' is read by Marx as the first negative, the sublate of alienated labor. For Dunayevskaya, Marx is the only one who, unlike traditional Marxism, can save the Hegelian dialectic from its mystic aura by transforming it into a philosophy of liberation. For Dunayevskaya, the dialectical boundaries between Marx and Hegel are determined by the absolute negativity/ dialectic of negativity that Marx thinks he debts to Hegel.

Keywords: Raya Dunayevskaya, Karl Marx, Hegelian Dialectics, Alienated Labor, Marxist- Humanism.

Giriş

Raya Dunayevskaya, Marksist- Hümanizmin kurucusu, kadın özgürlüğü aktivisti ve yakın zamanda gelişen 'kesişimsel' felsefenin önde gelen düşünürüdür. Marx'ın izinden bizlere yeni bir yol çizen Dunayevskaya, özgürlük mücadelelerine olan tutkusunu yoğun felsefi araştırmaları ile bir arada sunmaktadır. Akademik ilgisinin arttığı 1950'lerde Dunayevskaya, kısa süre sonra Marksist- Hümanizm olarak adlandıracağı, Marx'ın fikirlerinin Hegelci temellerini incelemek üzerinden geliştirdiği yeni bir felsefi hareketten söz edecektir. 1958'de yayınlanan ve Herbert Marcuse'nin eleştirel bir önsöz ile katkıda bulunduğu *Marksizm ve Özgürlük*, Marx'ın *1844 Ekonomik ve Felsefesi El Yazmaları*'nın, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş" metninin ve Lenin'in *Felsefe Defterleri*'nin önemli bölümlerinin ilk İngilizce çevirilerini de ekler olarak içermektedir. *Marksizm ve Özgürlük* bizlere yeni bir Marksizm okuması sunduğu gibi, aynı zamanda içindeki ekler ile birlikte Marx'ın düşüncelerinin hümanist yorumuna dair bir okuma rehberi niteliği taşımaktadır. Dunayevskaya Marcuse'ye gönderdiği bir mektupta *Marksizm ve Özgürlük*'ten şöyle söz edecektir:

Marksizm ve Özgürlük ile yapmak istediğim, Marksizmin felsefi temeline ulaşmaktır. Marx'ın hümanizm olarak belirlediği asıl Marksizmin biçimini yeniden kurmaktır. ... Burada ben Marx'ın ekonomik kategorilerinin yalnızca toplumsal kategoriler olmadığını, bu kategorilerin aynı zamanda işçi sınıfının çalışma sürelerini kısaltmak için verdiği mücadeleden doğan hümanizme de tamamen nüfuz ettiğini göstermekteyim (Dunayevskaya, 2012: 35).

Dunayevskaya, *Marksizm ve Özgürlük* ile birlikte bugün 'Kesişimsel Marksizm' (Intersectional Marxism) olarak da adından söz edebileceğimiz, sermaye ve sınıf çatışmalarının temelindeki salt ekonomik derinlikle, Marksist hümanizmin felsefi ilgileri arasındaki çekişmenin Hegelci diyalektiğin yasalarıyla aşılabileceğini (Aufheben/ to sublate) gösterebilmeyi amaçlamaktadır.² Dolayısıyla emek sorunu, kadın ve çocuk hakları, Afro-Amerikalıların yaşam özgürlükleri, toplumsal ya da cinsiyet eşitsizlikleri gibi çağdaş sorunlar ışığında Hegelci diyalektiğe dönüş Dunayevskaya'yı 'kalıcı özgürlük' düşüncesine daha da yakınlaştırır. Öte yandan Avrupa'da 1848 devrimlerinin süregelen etkisi, 1905 Rus Devrimi, 1917 Ekim ve Şubat Devrimleri, işçi ve köylü ayaklanmaları, Çarlık Rejiminin yıkılması, bunların tamamı Marksist düşüncenin yeni bir yorumuna ihtiyaç duyar. Bu nedenle tek başına ne derin bir ekonomik analiz ne de Marx'ın 1843 veya 1883 yazılarından hareketle, her kuşağı aynı durağınla takip etmek Marksizmin felsefi içeriğini anlamada yetersiz kalır. Bu nedenle Dunayevskaya Marx'ın *Paris El Yazmaları*'ndan başlayarak *Kapital* de dahil olmak üzere yazıları boyunca süregelen 'kırmızı ipliğin', özgürlük ve insanın kurtuluş felsefesi olarak nitelendirdiği Marksist- Hümanizmin izini sürmektedir.

Bu aşamada Dunayevskaya bizlere Hegelci diyalektiğe dönmenin zorunluluğundan söz edecektir. Marx sonrası düşünce geleneğinde çok az düşünür devrimden sonrasına dair felsefi bir yüzleşmeye ihtiyaç duyar. Ya da Hegelci anlamda söylemek gerekirse, burjuva idealizminin ve kapitalist dünya düzeninin 'olumsuzlanmasından' sonra sıradaki nedir? Sözüünü ettiğimiz tüm bu devrimler ve ayaklanmalar açıkça pratikten yola çıkar ancak Dunayevskaya için teoriden pratiğe doğru hareket tam ve kalıcı özgürlüğün temelinde yer alır. Dolayısıyla diyalektik Hegel'in elinde maruz kaldığı 'gizemleştirici yönünden', Marx'ın onda keşfettiği eleştirici ve devrimci özün pratiğe uygulanması ile kurtulacaktır. İlk olumsuzlamadan sonra ilerleme için ikinciye ihtiyaç duymak,

² Kesişimsel Marksizm (Intersectional Marxism) bir kavram olarak Dunayevskaya'nın metinlerinde yer almıyor olmasına karşın, 2000'li yıllardan itibaren Amerika'da, Dunayevskaya üzerine çalışmaları ile tanınan Kevin Anderson ve yakın çalışma arkadaşları tarafından Marksist-Hümanizmin yeni bir yorumu olarak sunulmaktadır. Buna göre kesişimsellik tartışmaları sosyal yaşamdaki farklılıklar ve ortaklıklar üzerine odaklanmaktadır. Dunayevskaya için bu ortaklıklar, Marksist-Hümanist yoruma bağlı olarak daha fazla özgürlük ve toplumsal gelişimin önündeki yapısal engellerin kaldırılması olarak belirlenebilir. Farklılıklar ise ırksal, sınıfsal, cinsiyet eşitsizlikleri ve azınlıklar üzerinden toplumun dezavantajlı gruplarının hayatta kalma mücadelelerini içermektedir. Buna göre her bir bireyin özgürlüğü, farklılıkların ve ortaklıkların kesiştiği noktalarda anlam kazanmaktadır. (Anderson, 2021: 5-6)

olumsuzlamanın olumsuzlanması biçimindeki diyalektik yasayı ilerlemenin temeline yerleştirmek, Hegel ve Marx arasındaki sınırları yeni bir Marksizmle, Marksist- Hümanizmle bugünün felsefesine dönüştürecektir.

I. Diyalektik Yasa: Olumsuzlamayı Olumsuzlamak

Raya Dunayevskaya, Marx'ın Hegelci diyalektik, yabancılaşma teorisi ve hümanizm üzerine ilk söylemlerinin yer aldığı *1844 Paris El Yazmaları*'nın Rusya'daki keşfine tanık olan ilk düşünürlerdendir. Bildiğimiz gibi *1844 İktisadi ve Felsefi El Yazmaları* (Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844) ilk kez 1932-1933 yıllarında Sovyetler Birliği'ndeki 'Marx-Engels-Lenin Enstitüsü' tarafından, orijinal Almanca kaynakları ile derlenip yayımlanabilmiştir. Marx'ın *El Yazmaları*'ni önemli kılan felsefi kaygısının olgunluk dönemi olarak da adlandırılan geç dönem metinlerine oranla çok daha yüksek oluşudur. Özellikle yabancılaşma teorisi ve Hegelci diyalektiğin kapsamlı eleştirisi ne yazık ki Marx'ın geç dönem metinlerinde nadiren karşılaştığımız düşüncelerdir. Bu nedenle *El Yazmaları*'nin bu geç keşfinin Marx'ın felsefi düşüncesinde bir kopuşun mu, yoksa bir sürekliliğin mi göstergesi olduğu tartışmaları uzun yıllardır süregelmektedir. Bu tartışmalara Dunayevskaya da dahil olur ve 'hümanist denemeler dizisi' olarak adlandırdığı söz konusu defterlerde yalnızca yabancılaşma söylemini *Kapital*'e değin devam eden bir sürekliliğin göstergesi olarak sunmaz, aynı zamanda Marx'ın Hegel'e borcu olduğunu düşündüğü diyalektiği de bu sürekliliğin bir parçasına dönüştürür. Öyle ki Fromm'a yazdığı bir mektupta bu ilişkiden şöyle söz edecektir: "Öğrenciler arasında oldukça popüler olan ve dersi yeniden şekillendirmemi sağlayacak yeni bir ekle de ilgileneceğinizi düşünüyorum: 'Yabancılaşma Teorisi: Marx'ın Hegel'e Borcu' ... Ve elbette, her halükârda gençlerin isteklerine teslim oluyorum" (Dunayevskaya, 2012: 149).³ Bu nedenle Hegelci diyalektiğe yeniden dönmek, Marx'ın *El Yazmaları*'ni okuyabilmenin önemli bir parçasıdır.

³ Bu mektuplar yakın bir zamanda tek bir metinde yeniden toparlandı. Marcuse'un *Us ve Devrimi* ile Fromm'un *Marx'ın İnsan Anlayışı*, Raya Dunayevskaya'nın *Marksizm ve Özgürlük* adlı eseri benzer dönemlerde yazılmış birbirinden farklı Marx ve Hegel yorumlarını içermektedir. Söz konusu mektuplar aynı dönemde yazılan bu üç metne dair fikirlerin gelişimine ışık tutmaktadır.

Bugün Hegelci diyalektiğin felsefi yorumu sıklıkla *Tinin Fenomenoloji*'sinden hareketle, Efendi-Köle Diyalektiği ya da Mutsuz Bilinç ile ilişkilendirilmektedir. Ya da *Mantık Bilimi*'nden yola çıkarsak varlık, öz, ya da kavram gibi felsefi kaygısı daha yüksek öğretiler aracılığıyla belirlenmektedir. Dunayevskaya için de diyalektiğin Hegel'in felsefenin merkezini ve özünü oluşturduğu açıktır ancak onun Hegelci diyalektiğe asıl ilgisini Hegel'in Mutlakları ve daha özel olarak 'mutlak olumsuzluk' söylemi oluşturmaktadır. Felsefi terminoloji için 'mutlak' (saltık/ das Absolute/ Absolute) varlık nedenini kendinde taşıyan, kendi kendisinin nedeni, sınırsız ve koşulsuz olan anlamlarına gelmektedir (Orman, 2018: 98). Hegel ise mutlağı tanımlarken bir noktaya kadar tıpkı Spinoza'nın töz tanımında olduğu gibi, tanrısal ve mutlak olanın aynı zamanda koşulsuz ve sonsuz olduğu, belirli bir bütünlük olduğu kavrayışını paylaşmaktadır. Ancak öte yandan *Mantık Bilimi*'nde 'tüm belirleme bir olumsuzlamadır' şeklindeki Spinozacı söylemi yalnızca soyut olumsuzlama olması gerekçesiyle eleştirir (Hegel, 2014: 84). Hegel için Spinoza'da gördüğümüz, mutlak olandan görelî ya da olumsal olana ilerleyişin statik ve geometrik tarzı çelişkisiz sunuluyor olması nedeniyle, ilişkilerin henüz düşünce için belirsiz olan çok şeyi kapması nedeniyle eksiktir. Tam da bu nedenle "Spinoza'nın tözü tüm belirliliğin, onun kendisinde idealite koyulmuş olmaksızın yalnızca soyut olumsuzlamasıdır" (Hegel, 2014: 121). Böylece Hegel çıplak bir olumsuzlamanın belirlilikten ya da 'belirli bütünlükten' yoksun olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Sonlu-sonsuz, töz-ilinek ya da mutlak-görelî arasındaki ilişki geometrik ya da statik olarak adlandırılmaz; bu ilişki içsel, dinamik ve karşılıklı olarak birbirini gerektiren diyalektik bir ilişkidir. Buna göre ideal ya da maddi olsun tüm belirlenimler kendi karşıtları ile dinamik ve sistematik bir bütün oluşturmaktadırlar. Sonlu sonsuzdan, mutlağın göreliden ya da tözün ilinekten ayrı düşüncesi ya da varlığından söz edilemez (Orman, 2018: 99).

Olumsuzlamanın da yalnızca tek bir moment ile tamamlanmış sayılması bu aşamada anlamsızdır. Dolayısıyla Hegel'de 'mutlak olumsuzluk' (absolute negativity), olumsuzlamanın olumsuzlanması (negation of the negation) biçimindeki diyalektik yasayla belirlenir. Olumsuzluğun böylesi olumsuzlanması salt bir hiçlik biçiminde görünmez, çünkü olumluya ya da yeni bir başlangıca ulaşmak için olumsuzdan geçmek zorunludur. Böylece Hegel, birinci olumsuzluğun ötesine geçerek ikinci ya da mutlak/saltık olumsuzluk adını verdiği bir aşamadan bizlere söz edecektir. İkinci olumsuzlama eskinin reddi değil, aynı zamanda ileriye doğru bir hareketi, gelişimin doğasını anlatmaktadır. Bir anlamda bu hareketten kendini ortadan kaldırma süreci olarak da söz etmemiz olasıdır. Çünkü Hegel'in diyalektik yöntemini benzersiz kılan ve

sonraki biçimlerinden de ayıran, çelişkilerin yapay bir düzeyde bastırılmasındansa *kaldırarak-içerme* sürecinde -Aufheben/ to Sublate- özümsemesidir. Dolayısıyla diyalektik hareket, anlama anından itibaren kendi karşıtına doğru ilerlediği ve kendini ortadan kaldırdığı ve aynı zamanda koruduğu, *kaldırarak-içerdiği* bir süreci anlatmaktadır (Orman, 2018: 99). ‘Olumsuz olan aynı zamanda olumludur’ diyecektir Hegel:

yadsınma, bir içerik taşır, çünkü belirlenmiş yadsınmadır. Bu yadsınma, yeni bir kavramdır, ama öncekinden daha yüksek, daha zengin bir kavramdır, çünkü kendi yadsınmasıyla, başka deyişle kendi karşıtıyla zenginleşmiştir: o halde karşıtını kapsar, ama aynı zamanda karşıtıdan da fazlasını kapsar, kendi kendisiyle karşıtının birliğidir (Hegel, 2014: 41-42).

Marx içinse ilk kez Hegel diyalektiğin kapsamlı ve bilinçli bir tanımını sunar ve aslında bunun içindir ki kendisini ‘bu büyük düşünürün öğrencisi’ ilan etmesinin nedeninin bu özgünlük olduğundan söz eder. Ama yine de diyalektiğin Hegel’in elinde maruz kaldığı ‘gizemleştirme’ nedeniyle, içindeki rasyonel öze ulaşabilmek için tersine çevrilmesi gerektiğini savunmaktan geri durmaz (Marx, 2013: 29). Bugün Marx’ın söz konusu ‘tersine çevirme’ söylemine son derece aşınayız çünkü yalnızca *Kapital*’de değil, daha erken metinlerinde, *El Yazmaları* ve *Alman İdeolojisi*’nde Hegelci diyalektiğin ‘baş aşağı’ duruşundan (Camera Obscura), ‘yeniden ayakları üzerine oturtulmasından’ ve daha önemlisi ‘yaşamı belirleyen bilinç değil, bilinci belirleyen yaşam olduğundan’ çokça söz edilir (Marx, Engels, 2013: 35). Marx için Hegelci diyalektiğin sahip olduğu gizemleştirme var olanı yüceltir görüldüğünden rasyonel biçimiyle anlaşılabilir ve bu nedenle kapitalist toplumun çelişkilerle dolu hareketinin proleter için değil ancak burjuvazi için ne denli tehlikeli olduğu tam olarak kavranamamıştır. Oysa Marx için açıktır ki diyalektik hareket, var olanı olumlu bir şey olarak kavradığı andan itibaren onun olumsuzlanmasını, zorunlu olarak yok olacağını da kavramayı gerektirir. “Çünkü diyalektik her oluşmuş biçimi, akan bir hareket içinde ve dolayısıyla bunun yok olup gidici yanını da gözden ayırmadan kavratır; çünkü, diyalektik hiçbir şeyin altında kalmaz, özünde eleştirici ve devrimcidir” (Marx, 2013: 29).

Marx’ın bizlere *Kapital*’in ikinci baskısına yazmış olduğu önsözde sunduğu diyalektik tanımı, uzun yıllar boyunca geleneksel Marksizmin Hegelci diyalektiğe olan mesafesini belirlemiştir. Hegel’in felsefesinin Marx’ın sözünü ettiği gibi gizemleştirici mi yoksa devrimci özü nedeniyle özgürleştirici mi olduğu tartışmaları *El Yazmaları*’nın geç keşfine kadar süregelir. Öyle ki Lenin bu tartışmalara, “Eğer Hegel Mantığını tamamı ile anlayamadıysanız ve onun üzerinden çalışmıyorsanız Marx’ın *Kapital*’ini -özellikle de ilk bölümünü- kavramak imkansızdır. Nihayetinde, geçtiğimiz yarım yüzyıl içerisinde hiçbir Marksist Marx’ı anlayamamıştır” (Lenin,

1976: 180) diyerek ciddi bir eleştiri de yöneltir. Çünkü Marx *El Yazmaları* 'nda 'tam bir natüralizm ya da hümanizm' adını verdiği devrimci felsefesinin özü olarak kabul edilen 'yabancılaşmış emek' kavramını ilk olumsuz olarak belirlerken de, *Kapital*'de metanın nesnelleşme biçimini yansıtan fetiş karakterinin temeline yabancılaşmış emeği yerleştirirken de, olumsuz hareket ettirici ilke olarak kabul ederek Hegelci diyalektiğin devrimci özüne dayanmaktadır. Buna göre "kapitalist üretim, bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile, kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır" (Marx, 2013: 729). Benzer bir ifade Dunayevskaya'nın Hegel ve Marx arasındaki ilişkiyi diyalektik üzerinden tanımlamasının da yolunu açar. Dunayevskaya'ya göre;

Burjuva ideologları, üretimdeki yerleri nedeniyle statükonun zorunlu savunucuları ve 'meta fetişizmin tutsağı olduklarından' yanlış bilince sahiplerdir. Ancak proleter üretimdeki yeri nedeniyle çelişkileri çözüme ulaştıracak 'olumsuz ilke'dir. ... olumsuzluk ilkesi ise Marx'ın keşfi değildir, Marx bu ilkeye 'işçi' adını verir. Bu ilkenin keşfi elbette Hegel'e aittir (Dunayevskaya, 1965: 51).

II. İlk Olumsuz Hareket: 'Yabancılaşmış Emek'

Dunayevskaya için yabancılaşmış emek söylemi Hegel ve Marx arasındaki diyalektik sınırları belirlemede, teorinin pratikte nasıl görünür kılınabileceğini göstermede kusursuz bir başlangıçtır. Marx en başından itibaren yeni bir toplum hedefine ulaşmak için ilk olumsuzlamayı - yabancılaşmış emeği- reddetmek gerektiğinden, ilerleme için *kaldırılarak-içerilmesi* gerektiğinden söz etmektedir. *El Yazmaları* 'nda diyecektir Dunayevskaya,

Tüm eleştirileri yarıp geçen Marx'ın Yabancılaşmış Emek kavramıydı. Bu keşif her şeyi değiştirdi. Nisan'dan Ağustos'a uzanan bu öz-aydınlanma, felsefe ile iktisat, felsefe ile politika, öznel ile nesnel arasındaki iç bağlantıyı ortaya koymuş; yeni bir başlangıç, teori ile pratiğin yeni bir bütünlüğünü yaratmıştı. (Dunayevskaya, 2021: 152).

Marx bizlere insanların en azından belirli bir düzeyde iş birliğine ve kolektif ilişkiye ihtiyaç duyduklarından, bu ilişki olmaksızın yaşamı yaratmanın olanaksızlığından söz eder. Onun için insan ve hayvan arasındaki ayrımın belirleyicisi bahşedilmiş olduğuna inanılan düşünme yetisi değildir. İnsanı özel kılan yaratıcı bilince sahip oluşu, üretici etkinliği ve eyleminin amaçsallığıdır. Bu nedenle Marx için insanlar kendi geçim araçlarını ürettikleri andan itibaren kendilerini hayvanlardan ayıran yegane yetiye sahip olurlar. Bu yalnızca geçim araçlarının değil, aynı zamanda dolaylı olarak maddi yaşamlarının da üretimidir (Marx, Engels, 2013: 41). Böylece emeği

ile insan, bilincini nesneleştirir, nesnelere dünyası ile kendini yeniden üretir, bir anlamda kendini bu dünyaya ait kılar. Gereksinimlerini karşılamak için dünyayı dönüştürürken, dokunduğu her şeye yaşamını aktarır.

Dolayısıyla insan hem doğayı hem de kendisini ve içinde yaşadığı toplumu yapıp etmeleri sayesinde durmadan değiştirisiyle, nesnel dünya ile doğa arasında özgün, diyalektik bir ilişkiye sahip yaratıcı varlık oluşuyla “*Homo sapiens* değil, *Homo faber*dir” (Avineri, 2021: 70). Emegin kendisini gösterdiği koşullar ve bu koşulları yaratma araçları, insanlık tarihini anlamının anahtarıdır. Çünkü insan özünde yaratıcıdır ve kapitalizmin ilk vazgeçtiği, kafa ve kol emeği arasındaki ayırımı yitip giden yaratma gücüdür. Marx *Kapital*'de başlangıçtan beri insanların hazır geçim araçlarını önce topraktan daha sonra hayvanlardan sağlamak amacıyla emegin nesnesine dönüştürdüğünden söz eder. Emek araçlarının kullanımı ve yapımı diyecektir Marx, “belirli hayvan türleri arasında da embriyo haliyle görülmekle beraber, insanın özgül emek sürecinin belirleyicisidir ve bundan dolayı Franklin insanı ‘*a toolmaking animal*’, aletler yapan bir hayvan, diye tanımlar” (Marx, 2013: 183).⁴ Tarihin ilerlemesiyle birlikte insanın tüm yaratımları, yaratımlara harcadığı tüm gücü ve bu yaratımın alanı olan ‘doğa’ maddi üretimin nesnelere dönüştürülür. Yeteneği, fikirleri, değerleri ancak bu yaşama aktivitesi sayesinde gerçekleşir ve gelişir. Üstelik insanlar, hayvanlardan farklı olarak yalnızca ihtiyaç halinde değil, ihtiyacın dışında da üretmeye devam ederler. Bir hayvan, ürünü derhal bir geçim ihtiyacını karşılamak için kullanır, bu etkinliği içgüdü tarafından belirlenmiştir. Buna karşılık insan istediği için üretir, ürünüyle ilişkisinde özgürdür. Ürettiği ürünün *kullanım değerine* sahiptir ve o da insani bir ihtiyacı karşılamaya yöneliktir. Nasıl ya da ne zaman kullanılacağı tamamen insanın ihtiyaçlarına ya da arzularına bağlıdır. Marx’a göre gerçeklik, insanın ontolojik anlamda doğadaki varlığından değil, insanın doğa üzerindeki biçimlendirici etkisinden yola çıkıldığında gerçekliktir. Bu eylem aynı zamanda insanı ve onun diğer insanlarla olan ilişkilerini de şekillendirir, özne ve nesne arasında sürekli etkileşimi sağlayan gerçek bir süreçtir. *Alman İdeolojisi*’nde Marx bu süreçten şu şekilde söz edecektir: “Bir ilişki mevcut ise, benim için mevcuttur; hayvan hiçbir şeye hiçbir ‘tutum’ almaz. Başkalarıyla olan ilişkisi, hayvan için ilişki olarak mevcut değildir. Bu nedenle bilinç, en

⁴ Marx’ın burada sözünü ettiği kişi Benjamin Franklin’dir. Bu alıntılama James Boswell’in 1791’de yayınlanan *Life of Samuel Johnson* kitabında yer almaktadır.

başından itibaren toplumsal bir üründür ve insanlar var olduğu sürece de toplumsal bir ürün olarak kalır” (Marx, Engels, 2013: 57-58).

Doğanın dayattığı tüm sınırlamalardan, yaşamını yeniden kurmanın olanaklarına doğru ilerleyen süreçler dizisi böylesi bir çalışmanın ürünüdür. Dolayısıyla salt bu nedenle de olsa insanın özsel varlığına uygun biçimde güçlerini ve potansiyellerini gerçekleştirme çalışma aracılığıyla mümkün olacaktır. Oysa kapitalizmde insan, yaşamını kazanmak zorundaysa eğer, insani yetilerden ve doyumlardan soyutlanmış bir işçi olarak bunu mümkün kılabilir. İşçiyken çalışma, özsel varlığının bir niteliği, yaşamının biçimlendirici faaliyeti olmaktan uzaklaşır. Başlangıçta yaratıma ait olan tüm yetiler, kapitalist toplumun karmaşasında yitirilir. Başlangıçta çalışma güçlerini ve potansiyellerini gerçekleştirmenin aracı olarak görülürken, kapitalizmle bu güçleri tüketir ve yaşamın yönünü değiştirir. Böylece kendi faaliyeti yabancı bir faaliyet, içinde kendini onaylamadığı ve yadsıdığı, onu özgürleştirmeyen yalnızca boyun eğdiren bir faaliyet biçimine dönüşür. Burada ürünün yabancılaşmasını meydana getiren salt üretim değildir. Ya da emeğin kendi üzerine egemenliği olan ve düşmanca karşısında beliren yabancı bir nesne biçimini alması, işçi için dışsal bir niteliğe sahip olması, bağımsız bir görünüm kazanması, Marx için tüm bunlar tek başına metanın yabancılaşması için yeterli görülmez. Burada ayrıca önemli olan, yaratıma ve emeğe dair insani yetilerin, fikirlerin, özgünlüğün, biricik yegâne özelliğin insandan koparılarak, kafa ve kol emeği arasında çizilen sınırlara hapsedilmesidir. “Tüm bunların sonunda insan -işçi- yalnız hayvansal işlevlerinde, yani yerken, içerken, çocuk yaparken ve olsa olsa evinde, giyiminde serbestçe etkin olabilir; insani işlevlerinde ise iyice hayvanlaşmıştır. Hayvansı özellikleri insani, insani özellikleri hayvansı olmuştur” (Marx, 2000: 79). Üretici etkinlik ve ürün arasındaki olumsuz ilişki, tam da bu aşamada kendini açıkça göstermektedir. Bu nedenle Marx için emek ürününün yabancılaşmasından söz edildiğinde “işçinin, kendi egemenliği üzerinde egemenliği olan yabancı bir nesne olarak *emek ürünüyle* ilişkisi” (Marx, 2000: 79) söz konusudur. Tüm bu söylenenlerin karşısında emeğin ücretlendirilmesi, yalnızca ürünü değil aynı zamanda emeği de öteki tarafından kontrol edilen bir metaya indirger. Ürün artık kullanım değerinin dışındadır, piyasadaki değeri, değişim değeri kadar adından söz ettirir. Emek bir metaya dönüşmüştür, değişim değerine sahip oluşuyla tek ölçütü fiyattır. İnsan kapasitesi, yeteneği ya da marifeti, parasal bir değer tayin edilerek kendisinden soyutlanır ve nicellendirilir.

Marx bu nedenle ilk hareketi, olumsuz, tanınma-mücadelesindeki hareket ettirici ilkeyi emek olarak değil yabancılaşmış emek olarak belirleyecektir. Ayrıca yabancılaşmış emekten yola çıkmaktadır çünkü salt emek kendi başına -tıpkı Hegel’de olduğu gibi- ‘üretici hayat etkinliği’, ‘özgür ve bilinçli etkinlik’ olarak görülür. Bu yönüyle emek insanın türsel bir niteliğidir, kendinde olumludur, kurar, geliştirir ve değiştirir. İnsanların yeteneklerini, tutkularını, dünyalarını yaratmanın aracı emektir. Hegel de emekten yola çıkar, diyecektir Dunayevskaya “ancak yabancılaşmış emeğin kurucu unsurlarını görememiştir. Zaten görmesi de olası değildir, çünkü işçinin tüm yaratıcı enerjilerini ortaya çıkarması ve kapitalizmin düzenine karşı koyması yaklaşık kırk yıl sürecektir” (Dunayevskaya, 1958: 34). Çünkü “kapitalizmde emek, işçilerin makinanın birer uzantısı haline dönüşmesine olanak sağlayan ayrıca özel bir işleve sahiptir. Bu nedenle fabrikadaki emek yabancılaşmış emekten fazlası değildir” (Dunayevskaya, 1958: 56). Bu aşamada hiçbir yetiden, yaratımdan ya da tutkudan söz edemeyiz, tersine yabancılaşmış biçimiyle emeğin gerçekleşmesi aynı şekilde ‘karşıtların karşılıklı bağlantısını’ kendinde taşıdığından, “gerçekliğin öylesine bir yok oluşudur ki, işçi açlıktan ölme derecesinde yitirir gerçekliği” (Marx, 2000: 75).

Böylece Marx tarafından ilk olumsuzlamayı reddetmek, yabancılaşmış emeği ya da yabancılaşmış emeğin maddi/ duyusal anlatımı olarak özel mülkiyeti *kaldırarak-içermek* tam bir ortadan kaldırma halini arzulayan kaba komünizmin aksine, doğalcılık ya da hümanizm aracılığıyla sosyal ilişkileri belirleyen gerçek komünizmin ileri hareketi olarak belirlenecektir. Diyalektik yasa “insan hayatına sahip çıkılması anlamında özel mülkiyetin olumlu şekilde aşılması, böylece bütün yabancılaşmaların olumlu şekilde aşılması – yani insanın dinden, aileden, devletten vb. kendi insani, yani toplumsal varoluş tarzına dönmesi” (Marx, 2000: 111) olarak gerçekleştirecektir. Böylece iki sonuca ulaşabilmekteyiz: Marx için mutlak olumsuzluk, ya da olumsuzun diyalektiği ne ilk olumsuzlamada ne de ikincisinde tamamen yıkıcı ya da tamamen olumlayıcı bir anlama sahiptir, Marx için diyalektik kurucudur. Öte yandan Althusser’in sıklıkla sözünü ettiği Marx’ın entelektüel gelişiminde yeni bir felsefi içeriği belirleyebilecek açıkça bir ‘epistemolojik kopuş’ düşüncesi, ya da daha yaygın biçimiyle ‘süreklilik problemi’, yalnızca yabancılaşmış emek kavramı ile değil, Hegelci diyalektiğin Marx’ın felsefesindeki kuruculuğuyla da geçersizleşir.

III. Engels'in Hegelci Diyalektiği Okuması

Hegel'in mutlak öğretisi -Lenin'in Hegel ve Marx arasındaki ilişkiyi keşfine değin- uzun yıllar boyunca Marx sonrası düşüncede hem dogmatik kabul edildi hem de kapalı bir ontoloji olarak sıklıkla eleştirildi. Bu eleştirilerin önemli bir kısmı ise Engels'e aitti. Engels için Mutlak İdea, Mutlak Olumsuzluk, Mutlak Bilinç gibi Hegel mantığının özgün kavramları, dogmatik olan her şeyi ortadan kaldırmanın aracı olan olumsuzlamanın olumsuzlanması biçimindeki diyalektik yasaya aykırılık olarak görülüyordu. Engels "doğada ve tarihte bir kez bilininceye kadar kafalarımızda bilinçsiz bir biçimde gerçekleşen olumsuzlamanın olumsuzlanması yasınının, ilk kez Hegel tarafından formüle edilmiş" (Engels, 2000: 201) olduğu gerçeğini kabul ediyordu ve bu kabul ediş belki de Marx'ın düşüncelerini paylaştığı önemli bir andı. Ancak öte yandan Marx'ın diyalektik yönteminin Hegel'inkinden tamamen bağımsız bir içeriğe sahip olduğuna, işçiler proletaryaya ve çalışma koşulları sermayeye dönüştüğü andan itibaren yeni bir gerçeklik kazandığına inanıyordu. Özellikle Bay Dühring'in iddialarından yola çıkarken Engels, Hegel'in *Mantık Bilimi* 'nde sözünü ettiği 'belirli bütünlük' kavrayışının Marx'ın bakış açısına uygunluğunu olanaksız buluyordu. Engels için feodal, kapitalist ve sosyalist üretim tarzı, burjuvazi ve ücretli işçiler, ya da 'her şeyin hep bir' olma hali basit bir delilikti ve Bay- Dühring bunu savunarak 'çelişkiyi' kökten yadsıyordu. Oysa diyalektiği en doğru biçimiyle "ampirik bir bilimin, politik ekonominin olgularına uyarlanmış olmak, Marx'ın kazanımıydı" (Engels, 2000: 188) ve olumsuzlamanın olumsuzlanması biçimindeki yasa Marx'ta 'mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesi' olarak okunduğunda tam karşılığına ulaşıyordu. Engels'in sözünü ettiği bu mülksüzleştirilme, aslında Marx'ın *El Yazmaları*'nda ilk olumsuz olarak kabul ettiği yabancılaşmış emeğin ve onun bir görünümü olarak özel mülkiyetin reddedilmesi anlamına geliyordu ve başından beri Marx'ın felsefesinde bir yere sahipti. Burada tek eksik, Engels'in Marx'ın *El Yazmaları*'ndan bağımsız biçimde -çünkü henüz keşfedilmemişlerdi- Hegelci diyalektiği *Kapital* üzerinden okumayı sürdürüyor ve aynı zamanda bu okumayı bir dereceye kadar reddediyor oluşuydu. Bu nedenle Engels, Marx'ı bir Hegelci olarak kabul eden Bay Dühring'e Hegelci diyalektiğin 'budalalık ve aldatma aracı' olduğunu yazmıştı. Ne yazık ki Engels için "(Bay Dühring) Marx'ın diyalektiğini Hegel'in diyalektiği ile özdeşleştirme gafletini göstermişti" (Engels, 2000: 179).

Elbette Engels'in bu söylemleri Dunayevskaya'nın dikkatinden kaçmayacaktır. Dunayevskaya için Engels'in -eksik biçimde de olsa- diyalektiği Hegel ve Marx arasındaki ilişkide bir köprü olarak okuması önemli bir andır. Ancak yine de görüşleri Marx'tan bağımsızdır çünkü *Anti-Dühring* doğrudan *Kapital*'in ilk cildine odaklanmaktadır. Engels eleştirileri boyunca Marx'ın büyük bir heyecanla sunduğu diyalektiğin devrimci ve eleştirel özüne hiç değinmeyerek Marx'tan tamamen uzaklaşmıştır. Bu nedenle Dunayevskaya, Marx ve Engels'in 'aynı madalyonun iki yüzü' olarak anılmasından çok önce vazgeçtiğinden, Marksizmde yalnızca Marx'a bağlı kalmayı seçtiğinden özellikle bahsetmektedir (Dunayevskaya, 2002: 226).

Öte yandan Engels'in -ve daha sonraları geleneksel Marksizmin- öne sürdüğü biçimiyle Hegel'in mutlaklarının dogmatik ya da kapalı bir ontoloji olduğu düşüncesi, metinleri dikkatlice incelendiğinde sürdürülmesi zor olan yorumlardır. *Mantık Bilimi*'nin son bölümü olan Mutlak İdea'nın birkaç pasajı dahi bu fikrin zorluğunu göstermektedir. Açtıktır ki Hegel için Mutlak İdea, yalnızca tüm belirliliği kendi içinde kapsamakla kalmaz, aynı zamanda kendi içinde en yüksek karşıtlığı taşır, "saltık, diyalektik yoluyla o denli *her şeyi kendi içinde kucaklar* ve tutar, çünkü kendini en özgür olan yapar" (Hegel, 2014: 640). Bu nedenle Engels'in öne sürdüğü gibi Hegel'in tüm olumsuzluğu ve tikelliği barındıran, çelişkiden yoksun belirli bütünlük kavramını öne sürdüğü düşüncesi geçersizdir. Mutlak olumsuzluk kazandığı her şeyi kendisiyle birlikte taşır ve böylece 'kendini bir daireye büken yöntemle' özgürlüğe adım atar. (Hegel, 2014: 640).

Dunayevskaya için Hegel, tam da en soyut anda, tarihin tüm hareketine karşı kepenklerini sıkı sıkıya kapattığı yerde diyalektiğin -ya da mutlak olumsuzluğun- içeri akmasına özgürlük düşüncesi ile izin verir. Çünkü özgürlük Hegel'in yalnızca başlangıç noktası değil, aynı zamanda dönüş noktasıdır da. Marx'ı kendinden sonraki felsefelerden ve elbette Engels'ten ayıran Hegel'de özgürlüğün keşfidir. Ve Marx Hegel'in mutlak olumsuzluğunu felsefe ile devrim arasında yeni bir ilişkide, hümanizm düşüncesinde yeniden ortaya çıkarır. Oysa Dunayevskaya için hem Engels hem de genel Marksist görüş tüm tehlikelerine rağmen bu gerçeğe sırt çevirmektedirler (Dunayevskaya, 1982: 31-32).⁵ Buna göre Hegelci diyalektiği mistik kuşatmasından kurtarabilecek tek kişi

⁵ Dunayevskaya'nın Hegelci diyalektiğe dönüşünde Lenin'in rolünün ne denli büyük olduğunu birkaç küçük pasajdan dahi çıkarabilmekteyiz. Özellikle Lenin'in henüz Batı Marksizminde okunmamış metinlerini Rusça orjinallerinden okuyabilmesi Dunayevskaya'yı çağdaşlarının ötesine taşır. Lenin, Engels'in Hegelci diyalektik yorumunun şiddetli bir eleştirmenidir ve karşıtlığın birliği gibi diyalektiğin en önemli yönüne gereken ilgiyi göstermemiş olması nedeniyle Engels'i eleştirmektedir. Lenin için Engels Hegelci diyalektiği nesnel dünyanın bir yasası olarak görmek yerine yalnızca, 'popüleleştirme hatrına' onunla ilgilenmiştir. (Anderson, 2012: 196.)

Marx'tır ve "Marx sanıldığı gibi çelişkide gelişimi gördüğü için değil, bu gelişme sürecini 'Mutlak Bilgi' sorunu haline getirerek yalnızca düşüncede bir çözümden söz ettiği için Hegel'e saldırmaktadır" (Dunayevskaya, 1958: 57).⁶

Sonuç

Raya Dunayevskaya Hegel'in mutlak olumsuzluk düşüncesini Marx'ın kurtuluş felsefesinde görünür kılarken, Marksist-Hümanizm ile birlikte diyalektiği somutlaştırmanın ve pratikteki yansımalarına dönebilmenin yollarını arar. Onun için bugünün yakıcı sorusu ortadadır: Devrimden sonraki gün ne olacak? Bu soru ilerleme ve gelişimde, tomurcuğu çiçeğe dönüştürmede ve kalıcı kurtuluşa ulaşmada diyalektiğe ne denli ihtiyacımız olduğunun açık göstergesidir. Ve tam da bu soruyla birlikte Dunayevskaya, Hegel'in Mutlaklarından Marx'ın yabancılaşmış emek kavramına bir yol çizerken, teoriden pratiğe ulaşan yeni hareketi Marksist- Hümanizm olarak belirler. Çünkü Marx, onun 'hümanist denemeler dizisi' olarak adlandırdığı *El Yazmaları* ile birlikte yalnızca kapitalist toplumun yabancılaşmalarını, hayal kırıklıklarını, işçilerin berbat çalışma koşullarını ve ondan da kötü olan yaşam şartlarını ortaya çıkarmayı amaçlamaz. Aynı zamanda tüm bunların olumsuzlanmasıyla tam bir kurtuluşun nasıl gerçekleşeceği ve ne denli zorunlu olduğunu da vurgular. Onun düşüncesine göre üretici güçlerin bireyler üzerindeki denetimi bir tersine dönüş ihtiyacı duyacaktır. Dunayevskaya içinse tam da bu noktada Marx, Hegel'ci diyalektiğin soyut ve gizemli kabuğunun altındaki rasyonel özüne dönmeye ihtiyaç duyar ve bu dönüş için yine Hegel'e sarılmaktadır. Marx'ın Hegelci diyalektikte gördüğü eleştirici ve devrimci öz, yeni ve özgür bir toplum biçiminin hareket ettirici ilkesidir.

Böylece Dunayevskaya ikinci olumsuzluğu, yabancılaşmış emeğin, ya da onun bir görünümü olarak özel mülkiyetin *kaldırılarak-içerilmesi* ile ulaşılan 'Devrimden sonraki gün ne olacak?' sorusunun yanıtını, Hegel ve Marx arasındaki diyalektik sınırlarda aramaktadır. Hegel'in mutlaklarında Marx'ın sonraları toplumsal birey olarak adlandıracağı şeyin, yani özgürlüğün tam gelişimi saklıdır. Ve Marx ise Hegel'in felsefede yarattığı devrimi, bir devrim felsefesine dönüştürmüştür.

⁶ Lukacs da *Genç Hegel*'de benzer bir yoruma yer vermektedir. "Mutlak Tin'i mistisizmden başka bir şey olarak görmemek büyük bir yanlışlıktır" (Lukacs, 1975: 510).

Kaynakça

Anderson, Kevin. *Raya Dunayevskaya's Intersectional Marxism: Race, Class, Gender and the Dialectics of Liberation*. Switzerland: Palgrave Macmillan, 2021.

Dunayevskaya, Raya. "Letter from Dunayevskaya to Erich Fromm 23 May 1965". *The Dunayevskaya-Marcuse-Fromm Correspondence, 1954–1978: Dialogues on Hegel, Marx, and Critical Theory*. New York: Lexington Books, 2012. 148-149.

Dunayevskaya, Raya. "Letter from Dunayevskaya to Herbert Marcuse 11 June 1957". *The Dunayevskaya-Marcuse-Fromm Correspondence, 1954–1978: Dialogues on Hegel, Marx, and Critical Theory*. New York: Lexington Books, 2012. 35-38.

Dunayevskaya, Raya. "The Theory of Alienation: Marx's Debt to Hegel". *The Free Speech Movement and The Negro Revolution*. Detroit: News & Letters, 1965. 49-52.

Dunayevskaya, Raya. *Marxism and Freedom from 1176 until Today*. New York: Bookman Associates, 1958.

Dunayevskaya, Raya. *Philosophy and Revolution: From Hegel to Sartre and from Marx to Mao*. New Jersey: Humanities Press, 1982.

Dunayevskaya, Raya. *Rosa Luxemburg: Kadınların Kurtuluşu ve Marx'ın Devrim Felsefesi*. Çev. Melda Yaman, İstanbul: Köstebek, 2021.

Dunayevskaya, Raya. *The Power of Negativity Selected Writings on the Dialectic in Hegel and Marx*. Ed. By. Peter Hudis, Kevin B. Anderson. Oxford: Lexington Books, 2002.

Engels, Friedrich. *Anti-Dühring*, Çev. İsmail H. Yarkin, İstanbul: İnter Yayınları, 2000.

Fromm, Erich. *Marx'ın İnsan Anlayışı: Marx'ın Düşüncesinde Hümanizm, Yabancılaşma ve Materyalizm*. Çev. Kaan H. Ökten. Ankara: Say Yayınları, 2016.

Hegel, G.W.F. Mantık Bilimi. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2014.

Lenin, Vladimir I. "Conspectus of Hegel's Science of Logic". Lenin Collected Works. Trans. By. Clemence Dutt. Moscow: Progress Publishers, 1976. 176-185.

Lukacs, György. The Young Hegel: Studies in the Relations between Dialectics and Economics. Cambridge: MIT Press, 1975.

Marcuse, Herbert. Us ve Devrim: Hegel ve Toplum Bilimin Doğuşu. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 1989.

Marx, Karl. 1844 İktisadi ve Felsefi El Yazmaları. Çev. Murat Belge. İstanbul: Birikim Yayınları, 2000.

Marx, Karl. Kapital. Çev. Mehmet Selik, Nail Satılğan. İstanbul: Yordam Kitap, 2013.

Orman, Enver. Hegel'in Mutlak İdealizmi. İstanbul: Belge Yayınları, 2015.

Shlomo Avineri. Karl Marx Felsefe ve Devrim. Çev. Öder Kulak, İstanbul: Ayrıntı, 2021.